

Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut politologických studií

Rozhodoval při rozpade ČSFR nacionalizmus?

(seminární práce z predmetu Vývoj európskeho nacionalizmu)

Vyučující: Doc. PhDr. Rudolf Kučera, CSc.

Vypracoval: Branislav Pavlovič

školský rok 2002/2003

ÚVOD

Nacionalizmus, ako aktívny prejav vôle obyvateľstva alebo elít daného štátu prípadne regiónu, je považovaný najčastejšie za rozhodujúci faktor rozpadu existujúcich štátnych útvarov a vzniku nových. Politológia však poskytuje na tieto problémy komplexnejšie odpovede. Ak Maurice Duverger napísal v jednej zo svojich slávnych prác *Les Partis politiques*, že bez toho aby sme poznali stranický systém danej krajiny, môžeme pochopiť fungovanie jej politického systému len čiastočne, tak sa domnievame, že toto konštatovanie je možné v našom prípade modifikovať a konštatovať, že nie je možné správne pochopiť rozpad ČSFR len cez prizmu latentného nacionalizmu, prípadne v intenciách ústavného práva.

Úloha politických strán je v zastupiteľskej demokracii nenahraditeľná. Bezprostredne po páde komunistického režimu bol však pojem politická strana veľmi sprofanovaný a evokoval v spoločnosti čerstvé spomienky na nedávnu minulosť. Vyše 40 rokov v štáte dominovala jedna politická strana, ktorá ovládla celú spoločnosť. Svojimi antistranickými postojmi sa netajili ani noví najvyšší predstavitelia poprevratového štátu, prezidenta Havla nevynímajúc. Akokoľvek strácal tento antistranický postoj medzi novou politickou elitou podporu, pretože si jej väčšina čoskoro uvedomila nezastupiteľnú úlohu politických strán v demokratickej spoločnosti, vo verejnosti odpor voči stranám stále pretrvával. To politici ignorovať nemohli, a preto nás neprekvapí, že ešte aj dva roky po prevrate sa v oboch občianskych hnutiach¹ ozývali hlasy volajúce po zachovaní ich širokého politického charakteru. Boli to však práve politické strany, ktoré sa stali hlavnými protagonistami tak prechodu k demokracii, ako aj následného rozpadu federácie.

Prirodzene také politické udalosti ako napríklad rozpad štátu na samostatné nezávislé subjekty medzinárodného práva je možné najzodpovednejšie hodnotiť a analyzovať až po určitom časovom odstupe. Nie je, a ani nemôže byť však nikdy jasné, o akú lehotu by malo objektívne ísť. To ale nemôže byť prekážkou tomu, aby sa takéto historické udalosti začali analyzovať už oveľa skôr.

¹ Občianske fórum (OF) v českej časti štátu, Verejnosť proti násiliu (VPN) v slovenskej časti.

V prípade Českej republiky a Slovenskej republiky je táto téma neustále živá nie len pre svoju aktuálnosť², ale aj pre to, pretože mnohí poslanci a odborníci pôsobiaci v politike vtedy, sú v nej aj dnes.

Čo sa týka literatúry k danej téme, po desať ročnom odstupe je možné konštatovať, že jej určite nie je nedostatok. Avšak spomenutá aktuálnosť témy nezaručuje objektivnosť jej spracovania. Práve naopak, ešte aj dnes sa stáva súčasťou politických dialógov.

² Nadštandardné vzťahy oboch republík (SR aj ČR) sú zakotvené aj v bilaterálnych dohodách.

PODOBNOSTI (ROZDIELNOSTI) VO VÝVOJI OBOCH ČASTÍ FEDERÁCIE

Hlavnými faktormi diania a reformiem po roku 1989 sa na území bývalého Československa stalo občianske hnutie, ktoré sa postupne transformovalo do politických strán. Politické strany sa takto stali hlavnými faktormi reformných zmien.³

Spočiatku sa reformný proces darilo úspešne naplňať a vývoj v oboch častiach štátu sa veľmi podobal.

Obrovské podobnosti vo vývoji oboch republík sa prejavili bezprostredne po prvých slobodných voľbách v 1990. Zvíťazili v nich s prevahou v Čechách a na Slovensku občianske hnutia sformované počas obdobia od konca roku 1989. Na Slovensku zvíťazilo VPN s vyše 30 % získaných hlasov a v Čechách OF s približne 50 % získaných hlasov. Navyiac, na prvých troch miestach sa v oboch častiach federácie umiestnili ideovo podobné strany. Na prvom už spomínané občianske hnutia, a ďalej kresťansko-demokratické strany a komunisti. Na Slovensku na druhom mieste bolo KDĽ (18,9 % v Snemovni ľudu) a na treťom komunisti (13,8 % v Snemovni ľudu). V Čechách na druhom mieste skončili komunisti (13,5 % v Snemovni ľudu) a na treťom Kresťansko-demokratická únia (8,7 % v Snemovni ľudu).

Aj voľby 1992 sa odohrávali v duchu vzájomných podobností. V oboch častiach federácie zvíťazili novo sformované politické strany pochádzajúce z pôvodných občianskych hnutí. Obe so sebou strhli väčšinu členov týchto hnutí a zanechali v nich len malé skupiny politikov. Čo sa týka obsadenia druhých miest, tak opäť je tu až zarážajúca symetria. Na druhom mieste sa aj v Čechách aj na Slovensku umiestnili postkomunistické strany. Aj keď dnes obe majú značne odlišné smerovanie a váhu na aktuálnej politickej scéne, v roku 1992 sa jednalo o podobné štruktúry. Slovenská SĽĽ (Strana demokratickej ľavice) a aj česká KSČM (Komunistická strana Čiech a Moravy) získali približne 14% hlasov.

Ak sledujeme vývoj so zbytkovými časťami tak VPN ako aj OF, opäť prichádzame k podobnej situácii v oboch republikách. Zbytková frakcia na čele s J. Dienstbierom neprekročila 5% hranicu na vstup do parlamentu, a ani zbytok VPN premenovaný na ODÚ (Občiansko demokratická únia) sa do parlamentu nedostala.

³ Je však dôležité brať v úvahu fakt, že politické strany ako také sú výrazom hlbšieho štiepenia spoločnosti.

Kľúčovým problémom ale bolo, že obe dominantné strany (ODS a HZDS) sa rozchádzali v základných prístupoch k ekonomickej transformácii a k budúcemu fungovaniu štátu. Napriek vyššie spomenutým významným zhodám by nám nemali unikať podstatné rozdiely viditeľné nie na prvý pohľad.

Veľký okruh problémov transformácie vyniesol na povrch otázku samostatnosti Slovenska. Zatiaľ čo v Čechách bol nastolený jasný kurz ekonomických reforiem, na Slovensku sa začala pripisovať príčina ťažšej východiskovej situácie (a tvrdším ekonomickým dopadom reforiem) nedoriešeným vzťahom federácie ešte z roku 1968. Veľmi skoro sa teda objavila myšlienka tzv. vlastnej cesty pre Slovensko. Dokonca, ako na to upozorňuje Z. Poláčková⁴: „Vznik vlastného štátu a jeho budovanie sa pre značnú časť slovenskej verejnosti začalo javiť ako univerzálne riešenie problémov Slovenska.“ Súčasťou dominantného nacionalistického prúdu boli tak politické strany ako aj spoločenské organizácie.

Azda za prvý signál budúcich komplikácií prežitia spoločnej federácie môžeme označiť fakt, že sa nepodarilo vytvoriť celoštátne občianske hnutie, ale že vznikli v každej republike samostatné hnutia. Iste to samo o sebe nemuselo vyústiť do rozchodu, určite to však súdržnosti štátu nepomohlo.

Po prvých slobodných voľbách v júni 1990, kde sa k moci dostali Občianske fórum v Čechách a Verejnosť proti násiliu na Slovensku, sa na povrch dostali nedoriešené otázky kompetencií v rámci federácie. Riešenie problémov demokratizácie a zavedenia slobodného trhu sa teda komplikovalo kompetenčnými spormi. Tie vyústili do tzv. kompetenčného zákona č. 556/1990 Zb. a prípravy zmluvy medzi Českou republikou a Slovenskou republikou. Rokovania sa ukončili 8. februára 1992 v Mílovách. Spoločný návrh zmluvy sa mal stať základom všetkých troch budúcich ústav (federálnej, slovenskej a českej). Snahy o vzájomný kompromis však neuspeli na hlasovaní v predsedníctve SNR. Za aj proti návrhu sa vyjadril rovnaký počet hlasujúcich. Vzhľadom na blížiace sa voľby v lete 1992 však už nebol čas na hľadanie nových spoločných riešení. Obe politické elity sa sústredili na predvolebnú kampaň a otázka spoločnej existencie oboch národov už bola posunutá do rúk novej vlády a legislatívy zvolených vo voľbách v júni 1992.

⁴ POLÁČKOVÁ, Z.: K účasti vládných politických strán na zániku ČSFR (1989-1992). In: Politické vedy 3/2000, s. 58

Prvé rozdiely vo vývoji oboch častí federácie sa prejavili už len v spôsobe akým sa obe vedúce občianske hnutia začali štiepiť na samostatné politické strany. Konkrétne, hlavnou otázkou na ktorej sa rozdelilo Občianske fórum (OF) v Čechách bola ekonomická reforma. Na jednej strane sa tak ocitli zástancovia rýchlej ekonomickej reformy – prechodu na trhovú ekonomiku šokom, a na strane druhej zástancovia skôr miernejšieho postupu predovšetkým s ohľadom na sociálne slabšie vrstvy obyvateľstva. Na Slovensku však hnutie Verejnost' proti násiliu (VPN) ovládla iná dimenzia – otázka samostatnosti Slovenska a nacionalizmus. VPN sa teda tiež rozdelila na dva tábory, pričom jeden zahŕňal zástancov jednotnej federácie, a druhý naopak prívržencov či už samostatného štátu, alebo aspoň konfederácie. V zásade boli obe štiepne línie prítomné v oboch krajinách, v každej krajine však dominovala iná.⁵

Rozdielnosti môžeme sledovať aj ďalej. Na týchto líniách zaujali hlavné politické subjekty, akými bolo neskôr HZDS na Slovensku a ODS v Čechách, presne opačné pozície. Zatiaľ čo s odstupom času môžeme vtedajšie HZDS označiť za nacionalistickú (autonomistickú) a sociálne orientovanú stranu, ODS naopak za liberálnu (pro trhovo orientovanú) a centristickú stranu.⁶ Dôležité je tu samotné poradie oboch prívlastkov. V takomto spektre sa konštruktívna spolupráca javí očividne ako komplikovaná, ak vôbec možná.

K vzájomným rozpornostiam v chápaní spoločnej existencie oboch národov prispelo ďalej rozdielne videnie česko-slovenskej identity. Obe časti krajiny sa rozchádzali napríklad aj v hodnotení predošlého tzv. normalizačného obdobia. Zatiaľ čo Slováci podľa prieskumov hodnotili obdobie od 1968 po 1989 ako relatívne úspešné, v Čechách naopak sa s týmto obdobím spájali skôr negatívne súdy.⁷ Teda obe časti štátu vstupovali do novej epochy svojich dejín s odlišnými skúsenosťami, ale sami o týchto rozdieloch nevedeli.

Československý model štátneho usporiadania bol považovaný v prevažnej miere českou stranou za výhodný. Nebol dôvod pre posilňovanie českej identity. Československo bolo vnímané ako rozšírenie Čiech. A navyše federácia bola vnímaná skôr ako výsledok okupácie v 1968,⁸ nie ako vyústenie dlhšie trvajúceho vývoja. Opačná situácia však bola na Slovensku, kde sa po tzv. nežnej revolúcii stala zárukou riešenia ekonomických problémov

⁵ NOVÁK, M.: Une transition démocratique exemplaire? Emergence d'un système de partis politiques dans le pays Tcheques. CEFRES, Praha 1997, s. 130

⁶ Tamtiež, s. 130

⁷ PITHART, P.: Po devětaosmdesátém: Kdo jsme? Kalligram-Doplněk, Brno, Bratislava, 1998 s. 103

⁸ Tamtiež, s.131

vlastná štátnosť a populistické riešenia s ňou spojené. V ťaživej socio-ekonomickej situácii sú voliči veľmi náchylní veriť jednoduchým a definitívnym riešeniam. Na druhej strane, ako logická sa zdá byť nechť českej strany k presunu kompetencií z federálnej úrovni na nižšiu úroveň práve v čase, keď sa mala realizovať rýchla ekonomická reforma.

Čo sa týka historických príčin rozpadu spoločenstva Čechov a Slovákov, tie sa stali predmetom mnohých polemík a sporov. Všeobecne sa ale uvádza, že siahajú už do obdobia 1. ČSR. Národnostný konflikt a centralizmus správy v predmníchovskej republike boli základom jej rozkladu. Signifikantný je ďalej volebný výsledok volieb realizovaných v roku 1946 kde obe krajiny si zvolili diametrálne odlišné politické reprezentácie. Teda na Slovensku s veľkou prevahou zvíťazila Demokratická strana, v Čechách však komunisti. Keď po prevrate v 1948 prevzala moc na Slovensku komunistická strana, komunizmus a s ním spojený centralizmus štátu bol vnímaný ako cudzí, nelegitímny element. V priebehu času sa objavili viaceré snahy o korektúry vzájomných vzťahov. Jednou z najvýznamnejších boli reformy pripravované v roku 1968 spojené so vznikom federácie. Bolo to však len papierové pomenovanie pokračujúceho centralistického riadenia štátu. Skutočnú federáciu sa nepodarilo vybudovať ani za nasledujúcich 21 rokov.

Svojim spôsobom rozhodujúcim sa stal marec 1991. V tom období sa totiž konštituovali dve hlavné politické sily. HZDS na čele s V. Mečiarom sa vyčlenilo z VPN a ODS na čele s V. Klausom sa vyčlenila z OF. Obidve strany zvíťazili vo voľbách v júni 1992. Rokovania o budúcom usporiadaní sa teda preniesli do roviny vládnych reprezentácií (s dominanciou HZDS a ODS) a národných parlamentov. Vôľa ku kompromisu sa ale v týchto prípadoch vytratila. Obidve strany vystúpili s rozdielnymi požiadavkami a predstavami o štátoprávnom usporiadaní. ODS bola za funkčnú federáciu a HZDS vystúpila s požiadavkou konfederácie. Napriek rozpornostiam medzi oboma stranami došlo k vzájomným dohodám⁹. Ich pozíciu v celom procese určoval volebný úspech. Počas letných mesiacov jún – júl 1992 sa premiéri Klaus a Mečiar stretli päťkrát. Na poslednom rokovaní sa definitívne rozhodli o rozdelení štátu. Tomuto rokovaní už ale predchádzali také udalosti ako vyhlásenie Deklarácie o zvrchovanosti SR a abdikácia prezidenta Havla. Svojou podstatou o rozdelení nerozhodovali. Samotná Deklarácia o zvrchovanosti SR nevylučovala zväzok s Českým

⁹ Konkrétnym príkladom môže byť dohoda uzavretá medzi oboma stranami v Brne o záväznom spoločnom postupe pri predkladaných návrhoch.

národom. Charakter a kontext v akom bola prijímaná Ústava SR však boli jednoznačným signálom pre ďalšie kroky oboch strán.

Politické rozhodnutia oboch vládnych strán o budúcnosti federácie boli ostro kritizované. Zdeněk Jičínsky, poslanec federálneho zhromaždenia a odborník ústavného práva, ostro napadol nielen spôsob akým by malo dôjsť k rozpadu federácie – teda o všetkom rozhodli dve vládne strany a Federálne zhromaždenie by to malo len schváliť – ale aj samotnú legitimitu Federálneho zhromaždenia rozhodovať o niečom takom ako je zánik federácie. Argumentuje okrem iného sľubom, ktorý dali federálni poslanci vernosti ČSFR. Dôležitý je aj fakt, že ani jedna z vládnych strán nemala rozpad štátu vo volebnom programe. Inak povedané voliči sa nevyslovili za zánik federácie, nedali týmto stranám mandát, ale naopak, vyslovili súhlas s jej existenciou. Jedinou politickou stranou, ktorá mala vo volebnom programe samostatnosť bola Slovenská národná strana (SNS).

Zaujímavým postrehom sa v tomto smere javí aj postreh Milana Štefanoviča. A to, že kritika federácie je postavená na jej nefunkčnosti. „Sú to však vedúce politické strany, ktoré túto nefunkčnosť nedokážu prekonať a sú to práve tie, ktoré bez zákonného podkladu ochromujú funkciu federácie a likvidujú štátne orgány iba na základe politických dohôd.“¹⁰ Na začiatku ale bola situácia iná. Téma rozdelenia federácie nebola spočiatku dominantnou témou politickej elity štátu.¹¹ Zaiste je možné rozpad federácie pripraviť k neschopnosti vtedajších elít udržať štát pokope. Situácia v akej sa krajina nachádzala vyžadovala riešenie viacerých problémov súčasne. Týkalo sa to jednak prechodu k trhovej ekonomike, jednak obrodovania občianskej spoločnosti. Samotné elity nemali skúsenosti s demokratickými kompromismi a dlhotrvajúcimi jednami k nim vedúcimi. Na oboch stranách prevládala neistota a postupné vytriezvenie do reality. Neistota a nepripravenosť viesť takéto jednania bola iste výraznejšia na slovenskej strane.¹²

Po tom ako stroskotal aj pokus iniciovaný poslancom Milošom Zemanom transformovať federáciu do Česko-Slovenskej Únie sa rokovania o zániku federácie preniesli na úroveň jednotlivých vlád a parlamentov.

¹⁰ ŠTEFANOVIČ, M.: Zrod slovenskej štátnosti a zánik Česko-Slovenskej federácie. Bratislava, IRIS 1999, s. 124

¹¹ SZOMOLÁYI, S.: Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Stimul, Bratislava, 1999, s. 49

¹² PITHART, P., cit. d., s. 129

Čo sa týka spôsobov zániku federácie, ako bolo už vyššie naznačené, bola spochybňovaná samotná legitimita Federálneho zhromaždenia (FZ) o ňom rozhodovať. Na rokovanie FZ sa dostal vládny návrh o spôsobe zániku ČSFR. V ňom sa navrhovali štyri spôsoby zániku: deklarácia FZ ako najvyššieho orgánu štátnej moci, dohoda národných rád, referendum, a vystúpenie jednej republiky z federácie.

Otázka referenda bola mimoriadne háklivá, pretože sa o ňom hovorilo v samostatnom zákone a dokonca aj v novej prijatej Ústave SR, pričom o vstupe alebo o výstupe SR z nejakého štátneho celku sa má rozhodovať práve na základe uskutočneného referenda.

Problémom sa stalo aj delenie majetku medzi nástupnícke štáty. Zákon č. 541/1992 Zb. bol prerokovaný a schválený. Boli prijaté dva princípy delenia: teritoriálny, princíp počtu obyvateľov.

Udalosti nabrali spád v novembri 1992. Pôvodný návrh ústavného zákona o zániku federácie FZ neschválilo. Iniciatívu prebrala ČNR a prijala uznesenie o prebraní českými mocenskými orgánmi zodpovednosti za kontinuitu štátnej moci na území ČR. 25. novembra napokon došlo k schváleniu ústavného zákona o zániku federácie č. 542/1992 Zb.

Dôležitým miestom diania sa po júnových voľbách 1992 stala aj SNR. Prednesené programové vyhlásenie novej vlády obsahovalo body o dosiahnutí medzinárodnej subjektivity pre Slovensko, o vyhlásení Deklarácie o zvrchovanosti SR, prijatí Ústavy SR a vyhlásením referenda o novom usporiadaní vzťahov s ČR. Podstatné je, že sa všetci poslanci vyslovili za referendum, tak koalíční ako aj opoziční. Avšak samotné programové vyhlásenie bolo značne všeobecné. Svedčí o tom aj poslancami uložená povinnosť vlády vypracovať množstvo programových doplnkov.¹³

Deklarácia o zvrchovanosti SR je ponímaná rôzne. Objavujú sa názory, ktoré tvrdia, že bola jednoznačným nastolením cesty k samostatnosti¹⁴. Milan Štefanovič však obhajuje opačný názor. Za zmienku stojí aj fakt, že KDĽH hlasovalo proti Deklarácii, pretože o zvrchovanosti by malo podľa ich názoru rozhodovať celé obyvateľstvo. Podobná situácia sa opakovala aj v procese prijímania Ústavy SR. Tento proces bol podmienený predovšetkým

¹³ POLÁČKOVÁ, Z., cit. d., s. 64

¹⁴ To je prípad Zuzany Poláčkovej.

výsledkami volieb. Za hlasovali strany HZDS, SDE a SNS, teda strany relatívne jednotné, proti hlasovali strany politicky a etnicky fragmentované.

V novembri 1992 sa politické udalosti krútili okolo zasadania NRSR (novopomenovaný slovenský parlament). Aj v tejto súvislosti odznela kritika na HZDS (a ODS) za prípravu rozpadu štátu na spoločných rokovaníach, a poslanci (napr. P. Weiss) sa jednoznačne vyslovovali za uskutočnenie referenda. Toto sa však neuskutočnilo. Nebola totiž jasná jeho záväznosť vo vzťahu k jednotlivým republikám. Nebolo taktiež jasné kto by ho mal vyhlásiť apod. Poslanci požadujúci referendum boli nakoniec prehlasovaní.

ZÁVER

Slovenská a Česká republika vykazovali vo vývoji po prelomovom roku 1989 pozoruhodné podobnosti. Tieto mohli viesť mnohých pozorovateľov k záverom, že oba štáty si boli tak blízke, že to dokladovali aj samotné dejiny. Navyiac, všeobecne bola prijímaná téza, že k rozpadu spoločného štátu došlo len vďaka činom dvoch dominantných politických strán – Hnutiu za demokratické Slovensko na Slovensku a Občiansko demokratickej strane v Čechách. Zdanlivá symetria a podobnosti v oboch krajinách by však nemali však zakryť hlbšie rozdiely. Domnievame sa, že k rozdeleniu federácie na dva samostatné štáty by došlo skôr či neskôr. Avšak spôsob akým by prebehlo, by bol zrejme viac legitímny a organizovaný s chladnejšou hlavou.

Ak by sme sa ale mali pozrieť na rozpad federácie ako na chybu nejakého konkrétneho aktéra (konkrétnych aktérov), tak negatíva by bolo možné pričítať tak slovenskej strane ako aj českej strane, a z bližšieho uhla pohľadu, tak slovenskej politickej elite ako aj českej politickej elite. Je otázne do akej miery by sme v tomto prípade mohli hovoriť o neschopnosti, alebo neochote udržať federáciu pokope. Avšak neskúsenosť s demokratickým spôsobom riešenia konfliktov, snaha o presadenie individuálnych záujmov, a rozdielnosť vnímania naliehavosti nových problémov určite politike kompromisov (nevyhnutnej pri riešení takých otázok ako je nenásilné rozdelenie spoločného štátu) nepomohli. Už niektoré prvé rozhodnutia novej vlády vzniknutej po voľbách 1990 sa z dnešného pohľadu javia ako chybné. Konkrétne sa jedná o stanovenie dvojročného funkčného obdobia vlády. Čas bol pri prípravách nových federálnych ústav, alebo akéhokoľvek iného riešenia vzťahu oboch štátov v rámci federácie, iste rozhodujúci.¹⁵

Domnievame sa, že nacionalizmus bol v prípade rozpadu ČSFR používaný, a mal by byť tiež chápaný, skôr ako nástroj (a taktiež ospravedlnenie) rozdelenia, nie ako jeho hlavná príčina. Na rozpad ČSFR na dva štáty sa nazeralo ako na príkladné riešenie tak dôležitého sporu aj preto, pretože všetko prebehlo za absencie výraznejších prejavov nacionalitických nálad a turbulencií. K hlavným príčinám rozpadu by sme preto mali radiť hlbšie rozdiely vo vývoji oboch častí štátu, na ktoré sme poukázali vyššie, a ktoré našli svoje vyjadrenie

¹⁵ PITHART, P., cit.d., s. 130

v konkrétnych politických stranách. V rovnakej miere je však treba poukázať na neschopnosť politických elít nájsť vhodný model spolužitia za daných podmienok.

Nasledujúca problematika sa najčastejšie zhŕňa do jednej vety: o rozdelení federácie sa rozhodlo vo voľbách 1992, keď sa k moci dostali dva nové politické subjekty – HZDS a ODS, o všetkých konkrétnych krokoch rozhodovali už len oni, nezávisle na tom, že k rozdeleniu federácie nemali mandát, a že do týchto rokovaní nebol pripustený žiadny iný politický subjekt. Toto konštatovanie v sebe obsahuje veľa pravdivého. Situácia však bola komplexnejšia a od samého „počiatku konca“, teda roku 1989 a 1990, sa objavovali signály naznačujúce budúce komplikácie s jednotou federácie.

BIBLIOGRAFIA

- CHOVANEC, J., MOZOLÍK, P.: *Historické a štátoprávne korene samostatnosti Slovenskej republiky*, Bratislava, PROCOM 1994
- LIĎÁK, J., KOGANOVÁ, V., LEŠKA, D.: *Politické strany a hnutia na Slovensku po roku 1989*. Bratislava, EKONÓM 1999
- NOVÁK, M.: *Une transition démocratique exemplaire? Emergence d'un systeme de partis politiques dans len pays Tcheques*. CEFRES, Praha 1997
- PITHART, P.: *Po devětaosmdesátém: Kdo jsme?* Kalligram-Doplněk, Brno, Bratislava, 1998
- POLÁČKOVÁ, Z.: *K účasti vládných politických strán na zániku ČSFR (1989-1992)*. In: *Politické vedy* 3/2000
- SZOMOLÁYI, S.: *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*. Stimul, Bratislava, 1999
- ŠTEFANOVIČ, M.: *Zrod slovenskej štátnosti a zánik Česko-Slovenskej federácie*. Bratislava, IRIS 1999